

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.15>

УДК 81'4; 112

КОНСТАНТИ НАУКОВОГО МИСЛЕННЯ АКАДЕМІКА В.М. РУСАНІВСЬКОГО

ЄРМОЛЕНКО

Svitlana

Світлана Яківна,

YERMOLENKO,

доктор філологічних наук, професор,
академік НАН України, завідувач
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001;
E-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9916-4915>

Academician of the NAS of Ukraine,
Professor, Dr. Sci. (Philol.), Head of the
Department of Stylistics, Culture of the
Language and Sociolinguistics, Institute
of the Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine,
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001
E-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com

У статті проаналізовано константи наукового стилю В.М. Русанівського. Праці вченого з граматики, лексикології, лексикографії, орфографії, історії української літературної мови, соціолінгвістики, а також філософії мови, теоретичних і практичних питань славістики, репрезентують рівень розвитку українського мовознавства другої половини ХХ – початку ХХІ ст., засвідчують роль наукового стилю української літературної мови, зокрема виявляють евристичну цінність авторських концепцій як констант наукового стилю В.М. Русанівського. До них уналежнюємо такі авторські концепції: а) репрезентація граматичних категорій дієслова як єдності форми і значення мовної одиниці; б) взаємодія лексичної і граматичної семантики на всіх рівнях мовної структури;

в) конструктивна взаємодія функціональних і експресивних стилів в історії літературної мови; г) історія становлення літературної норми української мови; ґ) розвиток української літературної мови в контексті системно-структурних, функціонально-комунікативних і екстралінгвальних чинників.

Ключові слова: *історія українського мовознавства, науковий стиль В.М. Русанівського, константи наукового стилю, структурний аналіз, дослідження лексичної і граматичної семантики, концепція історії літературної мови, літературна мова і національна свідомість, лінгвошевенкіана.*

В українському мовознавстві другої половини ХХ – початку ХХІ ст. постає академіка НАН України Віталія Макаровича Русанівського (1931–2017) – знакова. У різних галузях лінгвістики – граматики, лексикології, лексикографії, орфографії, історії української літературної мови, соціолінгвістики, а також філософії мови, теоретичних і практичних питань славістики – В.М. Русанівський сказав своє вагомe й переконливе слово. Наукові ідеї вдумливого дослідника сприяли розвиткові науки про мову, розширювали межі гуманітарного знання, яке формує світогляд людини.

Півстолітній період поєднання наукової і науково-організаційної, адміністративної діяльності академіка дає підстави говорити не лише про організований розум Віталія Макаровича [Єрмоленко 2011: 28–33], а й про константи наукового стилю української літературної мови, оприявлені в дослідженнях ученого. Як формувався такий стиль? Що було традиційним і новим у науковому мовомисленні В.М. Русанівського? Що визначило шлях майбутнього дослідника української мови в багатовимірності її структури, історії й соціокультурного функціонування?

Зацікавлення філологією починалося, очевидно, з родини, тому й вибір професії мовознавця був для Віталія Макаровича закономірний: адже народився він у сім'ї українських інтелігентів-філологів. Його батько, Макар Олексійович Русанівський, – відомий шевченкознавець, талановитий педагог, декан філологічного факультету Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. У перші дні Другої світової війни батька звинуватили в українському буржуазному націоналізмі й заарештували. Без суду й слідства його страчено в Лук'янівській тюрмі; реабілітовано тільки 1956 року. Мати, Єлизавета Омелянівна

Середа, філолог-шевченкознавець, після війни працювала в Музеї Тараса Шевченка.

Як і для багатьох дітей війни, для Віталія Макаровича навчання в школі було перерване (третій і четвертий класи проходив удома), але 1949 року він закінчив з медаллю середню школу і вступив до Київського державного університету (українське відділення філологічного факультету), де цілеспрямовано готував себе до майбутньої професії.

Навчання в аспірантурі (науковий керівник – відомий історик української мови П.Д. Тимошенко) завершилося фундаментальним дослідженням дієслівних категорій виду і часу в українській мові XVI – XVII ст. Інтерес до історії мови супроводжувався практикою розшифрування рукописів українських грамот, і така практика була узагальнена в підготованих (разом із М.М. Пешак) правилах видання історичних пам'яток.

Упродовж усього творчого життя Віталій Макарович умів поєднувати практичну роботу з теоретичними узагальненнями, з розвитком науки про мову. Наскрізна ідея його праць – пошуки нових аспектів пізнання мови, зумовлених онтологічною і гносеологічною природою цього об'єкта. Цілком слушно В.М. Русанівський застерігав, що пізнання такого універсального феномену, як мова, потребує застосування різних методів дослідження, які б розкривали багатовимірну сутність мови, мотивовану особливостями її структури, суспільно-історичними умовами функціонування й розвитку.

Сьогодні актуально звучить пересторога науковця про те, як «онтологічний план потрапляє в залежність від існуючих теорій. В такому разі наступний етап дослідження може зводитися не до глибшого пізнання об'єктів, а до їх перегрупування <...>. Замість нового знання про ще не пізнані особливості об'єкта з'являється нова класифікація раніше пізнаних сторін об'єктів, але не настає етап реальної перевірки практикою [Русанівський 1988: 5]. Це міркування викликає думку про захоплення в сучасних лінгвістичних дослідженнях новими термінами, які часто називають уже відомі поняття й не додають нових знань до пізнаваних явищ.

Звичайно, між розумінням практики в 70 – 80-ті роки ХХ ст. і в сучасних умовах українського державотворення існує велика різниця: адже певні галузі мовознавства, як науки суспільної, тісно пов'язані з науковим світоглядом, національною свідомістю, тобто з ідеологією. Практика, тобто запити на пізнання

історії мови, обґрунтування шляхів формування української літературної мови та її функціональних стилів, окреслення місця української мови серед інших слов'янських мов були мотивовані не лише розвитком лінгвістичних теорій, а й тиском панівної ідеології, яка протиставляла українське мовознавство «радянської соціалістичної доби» українському «буржуазному (націоналістичному)» мовознавству.

Різні об'єкти дослідження мови як структури, мови як діяльності, мови як ознаки етнічної ідентичності, складника національної культури пов'язані з конкретними методами аналізу і зумовлюють формування відповідного наукового дискурсу. Обравши, наприклад, структурний підхід до вивчення граматичних ознак українського дієслова в історичних текстах XIV – XX ст., В.М. Русанівський на великому фактичному матеріалі простежив структурні зміни (варіантність морфемного складу) дієслів на різних часових зрізах української мови та їх кореляцію з граматичними категоріями дієслів [Русанівський 1971]. Авторський стиль, концепція цього дослідження показові щодо використання кількісних методів для оцінювання норми вживання дієслівних форм в історичних джерелах української мови.

До кількісних оцінок фіксованих у текстах мовних одиниць, граматичних форм звертається Віталій Макарович і в інших працях, зокрема, коли порівнює лексикон Шевченкових творів зі словником, що його уклав сучасник поета П. Білецький-Носенко [Русанівський 2001: 213–215].

Найвиразніша серед констант наукового стилю мовознавця – постійне звертання до лексичної семантики, концепція зіставлення значення слова у словнику і в конкретних текстах. Автор простежує і теоретично обґрунтовує тенденції руху в іманентній семантичній структурі лексики кожної природної мови, пояснюючи закономірності зміни лексичної семантики такими взаємозалежними явищами: «1) прагнення слова до однозначності і розвиток у його семантичній структурі різних значень; 2) автономність семантичної структури слова – схрещення семантичної структури різних слів; 3) зближення в семантиці різних слів (синонімізація) – специфікація значень колишніх синонімів; 4) розвиток синонімії – розвиток омонімії; 5) метафоризація і деметафоризація як засіб нової номінації; 6) емоційна маркованість слів і морфем – нейтралізація емоційної маркованості; 7) емоційна нейтральність – розвиток емо-

ційної маркованості» [Русанівський 1988: 63]. Ідеями розвитку лексичної семантики наповнені й розвідки автора, присвячені порівняльній історії слов'янських мов, а також дослідження історії української літературної мови.

Заглиблюючись у лексичну семантику, дослідник використовує поняття *зовнішня і внутрішня форми слова*, які він розглядає, спираючись на вчення О.О. Потебні про зв'язок внутрішньої форми слова з художнім образом, оскільки «це одне з фундаментальних положень сучасної філології, яке об'єднує різні напрями мовознавчих, літературознавчих і фольклористичних досліджень» [Там само: 14].

Напрацювання в галузі лексичної семантики проєктуються на встановлення причинно-наслідкових відношень між семантикою лексем, що функціонують в українській мові різних часових зрізів, на спостережувані зміни в актуальному словнику кожної доби.

Авторська концепція історії української літературної мови розвиває теорію формування і розвитку функціональних стилів національної мови. Аналізуючи конкретні писемно-літературні джерела, дослідник унаочнює історичну змінність цих різновидів літературної мови і взаємодію їх з експресивними стилями. Звертаємо увагу й на таку ознаку наукового стилю В.М. Русанівського, як чітке, прозоре означування ключових понять, якими дослідник оперує, пор.: «Експресивний стиль має призначення викликати в людини певний комплекс почуттів (...) Функціональний стиль виробляється у конкретній сфері життя і діяльності суспільства» [Русанівський 1976: 76].

Із константами наукового стилю автора пов'язана концепція кореляції між функціональними та експресивними стилями в конкретні історичні періоди функціонування літературної мови. Стиль – наскрізна тема в лінгвістичних дослідженнях академіка. Показові тонкі спостереження дослідника над характерними мовно-структурними ознаками індивідуальних стилів письменників, оскільки саме в художньому стилі відбувалося зародження нової української словесності на народно-розмовній основі. Важлива думка про те, що епістолярна й художня мовна практика виявляла ознаки формування наукового, публіцистичного стилів української літературної мови. Про це свідчать приклади з листування Т. Шевченка (див. розділ *Епістолярій як компонент розвитку публіцистичного стилю у*

праці «У слові – вічність (Мова творів Т.Г. Шевченка)» [Русанівський 2002: 142 – 163].

Не оминає В.М. Русанівський проблеми українсько-російської двомовної практики письменників. По-різному трактують дослідники російськомовну спадщину Т. Шевченка. Історик літературної мови пише, що письменник «був прекрасним стилістом і однаково добре володів материнською і засвоєною російською мовами. Багата народнопоетична й розмовна українська мова, облагороджена обережним уведенням слів на означення іноземних реалій, біблійної й античної ономастики, гуманітарної термінології, емоційно посилена церковнослов'янськими, давала поетові повну можливість для естетичного самовираження. Що ж до наукового формулювання свого політичного й філософського credo мислителів потрібна була вся жанрово-стильова палітра літературної мови своєї доби. Тому-то свій «Журнал», прозові твори, а також деякі поеми найвидатніший поет України пише російською мовою. Разом з тим він повсякчас дбає про те, щоб розбудована інтернаціональна лексика російської мови, прийняті в ній для позначення високих понять церковнослов'янськими перетворювали народну українську мову в засіб вираження європейських культурних надбань» [Русанівський 1988: 216].

До речі, саме поєднання двох джерел – російськомовної та україномовної спадщини Тараса Шевченка – стало надійним джерелом для укладання Леонідом Ушкаловим оригінальної енциклопедії, у якій автор через лінгвокультурологічну рецепцію реєстрових слів-понять розкриває, структурує інтелектуально-почуттєвий світ, особливості світосприймання Шевченка [Ушкалов 2019]. В енциклопедії Л. Ушкалова зроблено акцент на змалюванні характеру творчої особистості, на виявленні ознак індивідуального мовомислення письменника.

Іншу мету ставлять дослідники мовотворчості Тараса Шевченка в контексті історії української літературної мови. Виклад історії літературної мови завжди узалежнений від суспільної ідеології, що й спонукала В.М. Русанівського розпочати підручник оцінним твердженням: «Історія української літературної мови – це таїна за сімома печатками» [Русанівський 2001: 3]. Саме складністю, багатоплановістю самого об'єкта пізнання можна пояснити зроблений автором висновок.

Дослідник пропонує своє бачення зв'язку історії української літературної мови з історичними умовами життя народу,

з рівнем його національної свідомості. Сучасні процеси творення Незалежної української держави, коли питання мови як світогляду, її ролі як ознаки національної ідентичності набули особливої суспільної ваги, актуалізували в названій праці інформацію про найдавніші українські літературно-писемні традиції (Давньокіївська літературна мова; Літературна мова післямонгольської доби; Розквіт староукраїнської літературної мови; Причини занепаду староукраїнської літературної мови), а також зумовили аксіологічний акцент нової літературної мови, сформованої на народнорозмовній основі.

Актуалізацію соціолінгвальної природи нової літературної мови автор пов'язує із суспільно-історичними чинниками, що відбито й у концептуальних назвах розділів: Українська мова як інструмент реанімації національної свідомості; Т. Шевченко – реформатор української літературної мови. У другій назві, що має підстави заступити в лінгвістичних і лінгвокультурологічних дослідженнях поширений оцінно-світоглядний стереотип «Т. Шевченко – основоположник нової української літературної мови», акцентовано, з одного боку, на глибинних традиціях, засвідчених у Шевченковій мові, а з другого – на новаторському характері його літературно-мовної творчості.

Показова константа наукового стилю В.М. Русанівського – постійне звертання до структурно-семантичного аналізу словника мови Тараса Шевченка, до розкриття семантичної глибини слова в його текстах. Студії автора про мову Кобзаря віддзеркалюють нескінченний процес пізнання завжди актуальної спадщини українського генія.

Згаданий підручник завершено розділом «Часи української державності і бездержав'я», який стисло характеризує українську літературну мову ХХ ст. Якщо в текстах попередніх періодів (розділ «На зламі віків», початок ХХ ст.) автор зосереджував увагу на фіксації лексично-граматичних норм літературної мови, на виробленні загальнономовного словника, то його останні спостереження стосуються мовно-естетичної оцінки індивідуальних художніх стилів, переважно мови поезії.

Загалом у науковому стилі В.М. Русанівського наскрізною є тема становлення літературної норми української мови (укладання словників, написання граматик), а також тема ролі письменників-мовотворців у кодифікації літературної норми. Різноманітним працям академіка властива контамінація таксономічної, комунікативно-функціональної, історичної парадигми

дослідження української мови. Про енциклопедичність, синкретизм наукового методу автора пише Л.І. Шевченко: «авторська концепція (йдеться про історію української літературної мови – С. Є.) виходить за межі поширеного в історичній лінгвістиці опису фактів, розглядуваних у контексті детермінації мовних явищ. Вона інтерпретує нормалізаторську, комунікативну, функціонально-стилістичну і творчу діяльність мовної особистості / особистостей як об'єкт аксіологічних спостережень» [Шевченко 2014: 280].

Не претендуючи на всебічний аналіз констант наукового стилю В. М. Русанівського, наголошуємо на евристичній цінності таких авторських концепцій: а) репрезентація граматичних категорій дієслова як єдності форми і значення мовної одиниці; б) взаємодія лексичної і граматичної семантики на всіх рівнях мовної структури; в) конструктивна взаємодія функціональних і експресивних стилів в історії літературної мови; г) історія становлення літературної норми української мови; г) розвиток української літературної мови в контексті системно-структурних, функціонально-комунікативних і екстралінгвальних чинників; д) розширення й поглиблення лінгвошевченкіани.

Константи наукового стилю В.М. Русанівського – це постійне прагнення до пізнання української мови в її історії та сучасності, привертання уваги до нових тем в українському мовознавстві.

Єрмоленко С.Я. Організований розум (пам'яті академіка В.М. Русанівського). *Культура слова*. 2011. Вип. 74. С. 28–33.

Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ, 2001.

Русанівський В.М. Співвідношення функціональних і експресивних стилів мови. *Слово і труд*. Київ, 1976.

Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ, 1988.

Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ, 1971.

Русанівський В.М. У слові – вічність (*Мова творів Т. Г. Шевченка*). Київ, 2002.

Ушкалов Л. Моя шевченківська енциклопедія: з досвіду самопізнання. Київ, 2019. 500 с.

Шевченко Л.І. У колі ідей Київської історико-філологічної школи: наукова спадщина В.М. Русанівського. *Лариса Іванівна Шевченко: горизонти модерної лінгвістики*. Київ, 2014. С. 279 – 287.

REFERENCES

- Yermolenko, S.Ya (2011). Organized mind. *Kultura slova*, 74, 28–33 (in Ukr.)
- Rusanivskiyi, V.M. (2001). History of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.)
- Rusanivskiyi, V.M. (1976). The ratio of functional and expressive language styles. *Slovo i trud*. Kyiv (in Ukr.)
- Rusanivskiyi, V.M. (1988). The structure of lexical and grammatical semantics. Kyiv (in Ukr.)
- Rusanivskiyi, V.M. (1971). The structure of the Ukrainian verb. Kyiv (in Ukr.)
- Rusanivskiyi, V.M. (2002). In a word – eternity (Language of works of Taras Shevchenko). Kyiv (in Ukr.)
- Ushkalov, L. (2019). My Shevchenko's encyclopedia: from the experience of self-knowledge. Kyiv (in Ukr.)
- Shevchenko, L.I. (2014). In the circle of ideas of the Kyiv historical and philological school: scientific heritage of V. M. Rusanivskiyi. *Larysa Ivanivna Shevchenko: Horyzontamy modernoi linhvistyky*, 279–287. Kyiv (in Ukr.)

Статтю отримано 18.05.2021

Svitlana Yermolenko

CONSTANTS OF ACADEMICIAN V.M. RUSANIVSKYI'S SCIENTIFIC STYLE / THINKING

Rusanivskiyi's scientific works on grammar, lexicology, lexicography, spelling, history of Ukrainian literary language, sociolinguistics, as well as philosophy of language, theoretical and practical issues of Slavic studies represent the level of development of Ukrainian linguistics of the second half of XX – early XXI century.

The overarching idea of the author's research is the search for new aspects of language cognition due to the ontological and epistemological nature of this object. The first studies are devoted to the history of the Ukrainian language, namely the study of grammatical categories of type and time in the Ukrainian language of the XVI – XVII centuries.

In the landmark work “Structure of the Ukrainian verb” on a large factual material, the researcher traced the structural changes

(variance of the morpheme composition) of verbs in different time sections of the Ukrainian language.

The most expressive among the constants of the linguist's scientific style is attention and constant reference to lexical semantics, to the meaning of a word in a dictionary and in specific texts. The author traces and theoretically substantiates the tendencies of movement in the immanent semantic structure of the vocabulary of each natural language. It is this tendency that explains V.M. Rusanivskyi's constant appeal to the structural-semantic analysis of T. Shevchenko's dictionary of language, to the disclosure of the semantic depth of the word in his texts.

Without claiming a comprehensive analysis of the constants of Rusanivskyi's scientific style, we emphasize the heuristic value of the following authorial concepts: a) representation of grammatical categories of verbs as the unity of form and meaning of a language unit; b) the interaction of lexical and grammatical semantics at all levels of language structure; c) constructive interaction of functional and expressive styles in the history of literary language; d) the history of the formation of the literary norm of the Ukrainian language; e) development of the Ukrainian literary language in the context of system-structural, functional-communicative and extralingual factors.

Key words: history of Ukrainian linguistics, scientific style of V.M. Rusanivskyi, constants of scientific style, structural analysis, research of lexical and grammatical semantics, concept of history of literary language, literary language and national consciousness, linguoshevchenkiana.